

DR. BÁNDI GYULA*

A fenntartható fejlődés jogáról

1. A fenntartható fejlődés aktualitása és alapozása

A *Nemzeti Fenntartható Fejlődés Tanács* honlapján olvashattuk a jelen cikk leadását megelőző napokban¹: „Magyarország nemzeti fenntartható fejlődési keretstratégiája, illetve az arról szóló országgyűlési határozat vitáját a február 19-i ülésnapon kezdte meg az Országgyűlés.” Ennek előzménye a már *2012 tavaszán elkészült keretstratégia*,² amelyet valóban széles körű, elsősorban szakmai vita, előzött meg, illetve számos tanulmány készült ennek megalapozásaként³. Ez a hír és az ennek következtében várhatóan elfogadásra kerülő stratégia ténye adta az apropóját annak, hogy elgondolkodjak azon, mit is jelent a fenntartható fejlődés általában, illetve különösen mit jelent a jog számára. A tervezet – amelynek fontosságát kiemeli, hogy elfogadása esetén 2024-ig irányadó stratégiát jelentene – már az első oldalon hivatkozik a jogi alapok fontosságára: „Különös jelentőséget ad a Keretstratégiának a 2012. január 1-jével hatályba lépett új Alaptörvényünk, amely számos rendelkezésében kötelezettségeket ír elő a fenntarthatóság területén az államadósság korlátozásától a természeti örökségünk védelméig. Az Alaptörvény rögzíti a fenntarthatóság felé való átmenettel kapcsolatos alapvető értékeket, külön is nevesítve a fenntartható fejlődés elvét.”⁴

A tervezetben kiemelésre került *Magyarország Alaptörvénye* (2011. április 25.) mint hivatkozási alap, amelynek preambulumában – Nemzeti Hitvallás néven mintegy önálló élete van, illetve lehet – a következőket veszi sorra:

„MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért, kinyilvánítjuk az alábbiakat: [...]

* Dr. Bándi Gyula, tanszékvezető, egyetemi tanár, PPKE JÁK, Jean Monnet Centre of Excellence, Budapest, bandi.gyula@jak.ppke.hu. A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) keretében jelent meg.

¹ http://www.nfft.hu/megkezdodott_az_nffs_vitaja/letolte: 2013. 03. 03. A cikk 2013 márciusának első napjában készült.

² http://www.nfft.hu/dynamic/NFFS_rovid_OGYhat_melleklete_2012.05.16_vegso.pdf, letöltve: 2013. 03. 03.

³ Mindezek megtekinthetők: <http://www.nfft.hu/muhelytanulmanyok/> címen.

⁴ Lásd 2. lábjegyzet, 2.

Vállaljuk, hogy örökségünket, egyedülálló nyelvünket, a magyar kultúrát, a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját, a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.”

Érdemes bevezetésként még időzni az Alaptörvénynél, amelyben ugyan külön a fenntarthatóság nem jelenik meg, de a jövő generációk, amelyek védelme a fenntarthatóság gondolatának egyik elismert összetevője, helyet kapnak a szövegben, illetve alább, nemzetközi összefüggésben magára a fenntartható fejlődésre is találunk utalást. Ezzel merőben ellentétes vagy legalábbis nem jól összeegyeztethető az *N*) cikk, amely lehetséges értelmezési vitát kiváltó szabály és egyben annak is jó példája, hogy a fenntarthatóság egyre több – ha nem is minden esetben indokolt – értelmezése nyer polgárjogot: „(1) Magyarország a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás elvét érvényesíti.”

A *Q*) cikk sokban követi az EUMSZ 191. cikk (3) bekezdésének gondolatmenetét (Lásd később): „(1) Magyarország a béke és a biztonság megteremtése és megőrzése, valamint az emberiség fenntartható fejlődése érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával.”

A *P*) cikk részben kifejezetten a természeti környezetre koncentrál, ezen belül ismét megjelenik a biodiverzitás, illetve a közjó egy sajátos összetevőjét jelentő közös örökség. „A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.”

Az Alaptörvény tehát láthatóan törekszik arra, hogy magába foglalja a jelen és a jövő generációk érdekeinek védelmét, ugyanakkor ez nyilván nem azonos mértékben jelenik meg majd a valóságban, annak minden megvalósulási szintjén. Hiszen, amíg pl. a jogalanyokon általában a kormány jogérvényesítő szerepében is számon kérheti a *P*) cikkben foglaltak teljesülését, erre a kormánnyal szemben sokkal kevesebb esély mutatkozik – ez a felelősség jobbára politikai jellegű marad. Összességében azonban nagyon pozitív és ígéretes megfogalmazások kerültek az Alaptörvény szövegébe, alkalmasak arra, hogy azok megfelelő értelmezése esetén erősítsék a környezetvédelem, ezen belül annak egyik fontos összetevője, a biodiverzitás helyzetét. A fenntarthatósági stratégia is ezt a szép elvi vonulatot követi.

Visszatérve a *keretstratégia tervzetére, ebből emelem ki a kiinduló fogalmi alapértelmezést is, nem keresve külön az eredeti forrásokat: „A nemzetközi politikában széleskörűen elfogadott, az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottságában (»Brundtland-jelentés«, 1987) megadott meghatározás szerint „a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen generációk szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk szükségleteinek kielégítését”. A Világ Tudományos Akadémiáinak Nyilatkozata (Tokió, 2000) szerint pedig »a fenntarthatóság az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet és természeti erőforrások jövő generációk számára történő megőrzésével egyidejűleg«.⁵ Még különböző alapozások*

⁵ Lásd 2. lábjegyzet, 5.

összegzésénél maradva: „*Fenntarthatóságon az előbbieik alapján azt értjük, hogy az egyéni jó élet és a közjó biztosításának feltételeit az adott időpillanatban saját jólétét megteremtő generáció nem éli fel, nem meríti ki erőforrásait, hanem megfelelő mennyiségben és minőségben a következő generációk számára is megőrzi, bővíti azokat. A még meg sem születettek, vagyis a szavazati joggal még nem rendelkezők érdekeit úgy lehet megvédeni, hogy a most élők értékrendi, alkotmányos vagy más intézményi korlátokat állítanak önön mozgásszabadságuk elé. Tisztázzák azokat a határokat, amelyekben túl bizonyos lépéseket nem tesznek, nem tehetnek meg, és hogy a kísértésnek ellen tudjanak állni, előre akadályokat gördítenek maguk elé.*”⁶ És ezzel már el is jutottunk a joghoz, a fenntarthatóság megvalósulásához nélkülözhetetlen jogi szabályozáshoz, amelynek több vetületét, rétegét is vizsgálhatjuk, az egész fogalmi rendszer alapvető jogi minőségéből kiindulva – ezt teszem alább –, egészen az egyes jogi eszközökig, amelyeknek e cikk végén rövid összegzését szeretném adni.

A nemzetközi jog, az európai jog, a nemzeti jogok mind foglalkoznak a fenntarthatóság kérdésével, jellemző módon általában anélkül, hogy ennek pontos tartalmára nézve bármilyen eligazítást tennének. Figyelemmel arra, hogy a *fenntartható fejlődés eredendő megjelenése nemzetközi szintén történt* (hacsak Rachel Carson 1962-ben megjelent könyvét nem tekintjük valóban előfutárnak⁷), ezért előjáróban érdemes egy kis ízelítőt adni a fenntartható fejlődés nemzetközi jogának, nemzetközi jogi megjelenésének aktuális helyzetéről, egy 2012-es állapot szerint: „Több mint 300 nemzetközi egyezmény tartalmazza... A fenntartható fejlődésre való utalást 112 nemzetközi szerződésben találhatjuk meg, amelyek közül kb. 30 egyetemes részvételű egyezmény. Ez mutatja, hogy a nemzetközi közösség egyetért a fenntartható fejlődés nemzetközi jogi jelentőségével. [...] empirikus felmérés szerint 207 megjelenés a fent jelzett hivatkozásokból az egyezmények operatív részében található, tehát technikai szempontból kötelező a felekre. [...] Egyértelmű, hogy a *fenntartható fejlődés nagymértékben behatolt a szerződéses jogba... A szövegezés azonban lehet általános és pontatlan.*”⁸ Az alapkérdés, amire választ keresünk: miként lehet jogi tartalommal megtölteni mindezeket, tehát mit jelent a fenntartható fejlődés a jog számára? Ehhez járul, hogy vajon milyen jogi eszközök, jogintézmények adják a fenntartható fejlődés jogának tartalmát.

A nemzetközi egyezmények sorából három példát emelünk ki, a sokszínűség illusztrálása érdekében. Az első a riói csúcs, tehát a fenntarthatóság hivatalos születése, másik terméke, az 1992-es Biológiai Sokféleség Egyezmény,⁹ amely saját szabályozási rendszerére fordítja le a fenntarthatóság gondolatát: „2. *Cikkely, Fogalmak használata*

Fenntartható használat a biológiai sokféleség komponenseinek olyan módon és ütemben történő használatát jelenti, mely nem vezet a biológiai sokféleség hosszú

⁶ Lásd 2. lábjegyzet, 6.

⁷ CARSON, Rachel: *Néma tavasz*, Katalizátor Kiadó, 2007.

⁸ BARRAL, Virginie: *Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm*, The European Journal of International Law, Vol. 23. no. 2, 2012, 384.

⁹ 1995. évi LXXXI. törvény a Biológiai Sokféleség Egyezmény kihirdetéséről.

távú csökkenéséhez, ezzel fenntartva a benne lévő lehetőséget a jelen és jövő generációk igényeinek és törekvéseinek kielégítésére.”

Az Aarhusi Egyezmény¹⁰ a társadalmi részvétel kapcsán szükségképpen legalább elvi szinten utal a fenntartható fejlődésre, preambulumban: „megerősítve a környezet állapotának védelme, megőrzése és javítása iránti, valamint a fenntartható és környezeti szempontból egészséges fejlődés iránti igényt...”

A fenti Biológiai Sokféleség Egyezményt kiegészítő Cartagena Jegyzőkönyv a biológiai biztonságról¹¹ pedig a preambulumban, illetve a célkitűzések között is tartalmaz ilyen rendelkezést, az utóbbi esetében visszacsatolva az egyezmény fenti fogalmára: „felismerve, hogy a kereskedelmi és környezetvédelmi megállapodásoknak kölcsönösen támogatniuk kell egymást, célul tűzve a fenntartható fejlődés elérését...”

1. Cikk, Célkitűzés

A Környezetről és Fejlődésről szóló Riói Nyilatkozat 15. elvében foglalt elővigyázatos megközelítéssel összhangban e Jegyzőkönyvnek célkitűzése, hogy megfelelő szintű védelmet nyújtson a modern biotechnológiából származó azon élő, módosított szervezetek biztonságos szállítása, kezelése és felhasználása során, melyeknek káros hatásai lehetnek a biológiai sokféleség megőrzésére és fenntartható hasznosítására, figyelembe véve az emberi egészségre gyakorolt kockázatokat is, különös tekintettel a határokon átnyúló mozgásokra.”

Mindenesetre – és itt nem vizsgáltam a fenntarthatóság számos, az eddigi összefüggésekhez részben vagy alig kapcsolódó megközelítését¹² – igaz az alábbi megállapítás: „*Rengetegen használják és bámulatosan kevesen egyformán a fenntarthatóságot, vagy megengedőbb formájában a fenntartható fejlődés (fejlesztés) fogalmát és főként tartalmát. Föltehetőleg senki nem elég bátor kijelenteni: ismeri a fogalom egyedül helyes definícióját.*”¹³ Ha időrendet állítunk fel – és nem a források időrendjét értem ez alatt, hanem a fenntarthatóság gondolatának időrendjét –, akkor ebben *Weeramantry tűnik a legkorábbi forrást megjelölő szerzőnek*¹⁴ a bösi ítélethez fűzött különvéleményben. „A hagyományos jogrendekben létezik néhány elv, amely bele- szőhető a jelenlegi környezetvédelmi jog szövetébe. Ezek különösen kapcsolódnak a fenntartható fejlődés fogalmához, amelyet azok a rendszerek elismertek. [...] A

¹⁰ AARHUS: 2001. évi LXXXI. törvény a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény kihirdetéséről.

¹¹ 2004. évi CIX. törvény a biológiai biztonságról szóló, Nairobian, 2000. május 24-én aláírt Cartagena Jegyzőkönyv kihirdetéséről.

¹² Pl. a Független Ökológiai Központ Alapítvány 2003-ban hozta létre a fenntarthato.hu weboldalt a környezetbarát építéssel kapcsolatos gyakorlati információk tudásbázisjelleggel történő gyűjtésére és közlésére. <http://fenntarthato.hu/epites>; de megtudhatjuk azt is, mit jelent a MOL számára a fenntartható fejlődés: http://www.mol.hu/hu/a_molrol/sd/bevezetes/mi_az_sd_a_mol_csopornak; míg a Velux is 'eladja' a fogalmat és termékeit ezzel a megközelítéssel, ami ugyancsak kapcsolható az alapfogalomhoz: http://www.velux.hu/Maganvasarloknak/Fenntarthato_eletmod; sőt a Facebook sem vonja ki magát a körből: <https://www.facebook.com/FenntarthatoSzellemiFejlodes>, 2013. 03. 04.

¹³ BULLA Miklós: *A fenntartható fejlődés fogalmi világa*, in: *Vissza vagy hova – Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon*, Tertia, 2002, 105.

¹⁴ WEERAMANTRY alelnök különvéleménye a Nemzetközi Bíróság 1997. szeptember 25-i ítéletéhez, megtalálható: <http://www.bosnagymaros.hu/dokumentumok/kulonvelemenyek/35>, 2013. 03. 04.

fejlesztés szükségleteinek a környezetvédelemmel való összeegyeztetése tehát nem új fogalom. Már ezer évvel ezelőtt is lejegyeztek ilyen megfontolásokat, és az ezeknek megfelelő követelményeket olyan jelentéssel teli módon sikerült összeegyeztetni, hogy az korunknak is üzenetértékű lehet.”

Bosselmann¹⁵ a *fenntarthatóságot ugyancsak visszavezeti régebbi időkre* – ha nem is annyira régi időkre, mint Weeramantry a bösi ítélet különvéleményében –, így egyebek között az e fogalmat már ismerő források között említi a német mérnököt és erdészeti tudóst, Hans Carl von Carlowitzot¹⁶, mint a fogalom megalkotóját – 'Nachhaltigkeit'. Az erdész e gondolatmenet szerint halála előtt egy évvel, 1714-ben összefoglalta munkásságát (*Sylvicultura Oeconomica...*), összevetve a rövid távú gondolkodást és a természeti területek vak kihasználását, a fenntarthatóságot jelölve meg a fennmaradás zálogának. Erre alapozta 1754-ben a württembergi kameralista, Wilhelm Gottfried Moser azt az erdőgazdasági rendszert, amelynek első elve az erdőkkel való fenntartható gazdálkodás.

A *fenntartható fejlődés valóban enciklopédikus* – ugyan jogászai szempontú – *összegzése szerint*¹⁷: „Manapság a fenntartható fejlődés koncepcióját a következők jellemzik:

(1) a gazdasági és társadalmi fejlődési, illetve környezetvédelmi politikai célok közötti szoros kapcsolatot;

(2) annak felismerése, hogy a környezetvédelem bármely fejlesztési intézkedés integráns része és viszont; és

(3) a politikai célok hosszú távú meghatározása, vagyis az államok kötelezettsége a következő generációkért.”

Mindehhez kellene tehát jogi megközelítést adni, amelyre nézve egy kiegyensúlyozott fogalmazást hozok fel alapozásnak¹⁸: „...a fenntartható fejlődés elve, a Bruntland jelentéssel és más globális »soft law« eszközzel egyetemben, mutathat alapvető normatív jellemzőket, amelyek kötelezőek az államokra, noha ez egyben kétélű fegyver. Nem tiltja meg a fejlődést általában. Ugyanakkor elvárja az államoktól, hogy tegyenek lépéseket arra, hogy kezeljék a »károkozás megelőzésének vagy legalábbis enyhítésének« kötelezettségét.”

¹⁵ BOSSELMANN, Klaus: *The Principle of Sustainability (Transforming Law and Governance)*, Ashgate, 2008, 17–19.

¹⁶ Ezt a megállapítást sokan osztják: „A 'fenntarthatóság' fogalma vagy németül a 'Nachhaltigkeit' Hans Carl von Carlowitz (1645–1714) munkájára vezethető vissza, aki a szász udvarban foglalkozott eredetileg bányászattal. Az udvar erőfeszítései ellenére a kitermelhető fa mennyiségének hiánya nagy károkat okozott a szász ezüsbányászat és fémfeldolgozás számára. *Sylvicultura Oeconomica oder Anweisung zur wilden Baum-Zucht* c. munkájában Carlowitz az erdők 'fenntartható használata' elveit fogalmazta meg. Az az elve, hogy csak annyi fát lehet kivágni, mint amennyi újra nő a tervezett erdősítési projektekben, a modern erdőszet alapgondolata” <http://www.environmentandsociety.org/tools/keywords#/id/1819>, 2013. 03. 04.

¹⁷ BEYERLIN, Ulrich: *Sustainable Development* in Max Planck Encyclopedia of Public International Law www.mpepil.com © 2012 Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg and Oxford University Press.

¹⁸ CORDONIER SEGGER, Marie-Claire: *Sustainable Development in International Law, in Sustainable Development in International and National Law*, ed. by BUGGE, Hans Christian and VOIGT, Christina Europa Law Publishing, 2008, 128.

Az alapot egy jogszabályi hivatkozással fejezem be, hiszen nem egy összefüggésben az EU szükségét érezte annak, hogy a fogalmat magát is jogszabályban, méghozzá rendeletben határozza meg,¹⁹ nem is egyszer. A fejlődő országok támogatása kapcsán olvashatjuk:

„2. cikk E rendelet alkalmazásában:

»fenntartható fejlődés«: az adott népesség életszínvonalának és jólétének javítása az ökoszisztéma kapacitásának határain belül, megőrizve a természeti erőforrásokat és a biológiai sokféleséget a ma és a jövő generációi számára.”

A trópusi erdők védelmével összefüggésben²⁰ pedig azonos a fogalmazás (még ha a magyar ’fordítás’ ezt nem is érzékelteti!²¹), hiszen a két rendeletet egyszerre fogadták el.

Különbséget kell tennünk azonban a *fenntartható fejlődés* vagy *fenntarthatóság eszméje és annak jogi leképezésének lehetősége között*. Az utóbbi együtt jár a jogérvényesítés gondolatával, tehát mintegy utal egyben a megvalósítás feltételeire is, ezért magától értetődően szűkebbre szabott. A szegénység felszámolása a fenntartható fejlődés egyik természetes összetevője, de a fenntartható fejlődés joga ezt aligha képes oly módon átfogni, hogy az valamelyest is az alkalmazandó jog követelményeként legyen értelmezhető. Ezzel szemben a jövő generációk érdekeinek védelmét – amint látjuk is – jogi szempontrendszerként is meg lehet határozni.

2. A fenntartható fejlődés és a jog kapcsolata

Ha pedig arra vagyunk kíváncsiak tehát, *miként közelíthető meg a fenntartható fejlődés a jog számára*, akkor sem egyszerű a válasz: „Egyesek szerint a kérdéssel való kapcsolatra egyértelmű: a fenntartható fejlődés nem tartozik a jogba; lehet filozófiai vagy politikai célja, de nem lehet jogi... Mások elkerülik a választ egyszerűen azzal, hogy a fenntartható fejlődés jogi természete nem releváns... Egy másik változat, ha a fenntartható fejlődést nem jogi elvnek, hanem a nemzetközi jog új

¹⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 2493/2000/EK rendelete (2000. november 7.) a környezeti dimenzióknak a fejlődő országok fejlesztési folyamatába való beillesztését előmozdító intézkedésekről, Hivatalos Lap L 288, 15/11/2000 o. 0001 – 0005.

²⁰ Az Európai Parlament és a Tanács 2494/2000/EK rendelete (2000. november 7.) a trópusi erdők és egyéb, fejlődő országokban lévő erdők megőrzését és fenntartható gazdálkodását előmozdító intézkedésekről, Hivatalos Lap L 288, 15/11/2000 o. 0006 – 0010. A magyar szöveg sajnos más fogalmazást tartalmaz, ezúttal az előzőhöz képest kevésbé jót, bár ennek is vannak a másikhoz képest alkalmasabb elemei: „2. cikk. 4. »fenntartható fejlődés« a vonatkozó populációk életszínvonalának és jólétének javítása az érintett ökoszisztémák kapacitásának keretein belül a természeti értékeket és azok biológiai sokféleségének a jelenlegi és jövőbeni nemzedékek javára történő fenntartása által.”

²¹ Itt sajnos kárhoztatni kell a hivatalos magyar fordításokat, amelyek sokszor fordítások, hiszen a két rendeletet egyszerre fogadták el, nem is lenne logikus magyarázat arra, miért lenne más fogalmi rendszere ezeknek, és az angol szöveg alapján láthatjuk, hogy nincs is ilyen eltérés a valóságban. Mindkét szöveg szerint: „sustainable development” means the improvement of the standard of living and welfare of the relevant populations within the limits of the capacity of the ecosystems by maintaining natural assets and their biological diversity for the benefit of present and future generations.

ágának tekintjük.²² Ezek szerint a fenntartható fejlődés nemzetközi jogi elismertsége rendkívül eltérően értékelhető: *a jogilag szinte megfoghatatlantól egészen a saját jogon való megjelenésig*. Nem kevéssé elgondolkodtató, vajon az ilyen változatos véleményekből mire következtethetünk? Legegyszerűbben arra, hogy e téren semmi sem kiforrott, a fogalom jogi minősége és tartalma nem stabil, hiába a 20, 25 vagy akár többéves háttér, a válaszok erősen divergálnak.

A különböző szerzők, saját vérmérsékletük vagy eredendő jogi háttérük alapján eltérő módon nyilatkoznak a fenntarthatóság jogáról. *Egyes szerzők erőteljesen elhatárolódnak a fenntartható fejlődés elvének jogi minőségétől*, miközben ezzel nem a probléma súlyát kívánják háttérbe szorítani, csupán annak tényleges – tehát nem jogi! – természetét megvilágítani²³: „Megvizsgálva a terminológiát, úgy vélem, hogy a fenntartható fejlődést nem tekinthetjük sem a nemzetközi szokásjog elvének, sem a nemzetközi jog általános elvének. A legszélesebb körben elfogadott meghatározás (a három lábbon állás) túl megfoghatatlan ahhoz, hogy jogilag kötelező legyen.”

Ugyanezt a problémát a fenntartható fejlődés eddigi vonulatait kitűnően leképező *EU-joggal összefüggésben* is felidézhetjük, értékelve egyben tehát az ott megjelenő jogi pontosságot is: „Mindenesetre, 20 év vitái után a fogalom pontos jelentése tisztázatlan. [...] A Szerződés különböző rendelkezései a fenntartható fejlődésről és annak gyakorlati alkalmazásáról ennek megfelelően inkább iránymutatást jelentenek, mintsem jelentéssel bíró jogi koncepciót.”²⁴ Ez persze nem jelenti azt, mintha a fenntarthatóság jogi mivolta teljesen elenyészne, de a fenti két szerző szerint egyszerűen nem támaszt nagy elvárásokat e fogalommal szemben.

Alapvetően igazat kell adnunk tehát annak a nézetnek,²⁵ amely az eddigiekhez hasonlóan nehezen tudja befogadni a fenntarthatóság jogi mivoltát, de nem is zárkózik el teljesen ettől, tehát az eredeti koncepciónak megfelelően maga is ambivalens szemléletű: „*A fenntartható fejlődéssel kapcsolatos jogi kihívás óriási*: olyan jogi keretre van szükség, amelyek a környezeti és társadalmi megfontolásokat a fejlődési eljárásokban integrálja, miközben gazdasági elemzést is tartalmaz annak érdekében, hogy a döntések tükrözzék a »valós« értékeket és a természet szolgáltatásait. Annak ellenére, hogy a fenntartható fejlődést nemzetközi egyezményekben foglalták, illetve nemzeti jogszabályok, tervezési szabályok léteznek erre, a koncepció még jobbra megmarad a retorika és politika talaján, anélkül hogy lennének tényleges jogi paraméterei.”

A jognak sok esetben önmagával kell őszintén szembenéznie és átértékelni alapvető rendszereit, ha be kívánja fogadni a fenntarthatóság koncepcióját. „Sem a nemzetközi jog, sem az EK-jog nem elégséges ahhoz, hogy biztosítsa a környezeti fenntarthatóságot. Ez a következtetés lehet, hogy kiábrándító, mert minél nagyobb az ellenőrizendő rendszer, elvileg akkor a legtöbbet lehet szabályozni. Az ok erre legalábbis részben az, hogy ez a két jogrendszer belsőleg nem konzisztens. Egyik sem fenntartható. Először, egymással ellentétes célokat tükröznek, másodsor, a fenn-

²² BARRAL: i. m., 378.

²³ WINTER, Gerd: *A Fundament and Two Pillars*, in Sustainable Development in International and National Law, ed. by BUGGE, Hans Christian and VOIGT, Christina Europa Law Publishing, 2008, 40.

²⁴ KRÄMER, Ludwig: *EC Environmental Law*, Sixth Edition, Sweet and Maxwell, London, 2007, 9., ill. 12.

²⁵ PALASSIS, Stathis M.: *Beyond the Global Summits: Reflecting on the Environmental Principles of Sustainable Development*, Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, Vol. 22:1, 2011, 42.

tartható fejlődés nincs a legfontosabb prioritások között. Másik kérdés, hogy túlzottan rugalmatlanok is ahhoz, hogy alkalmazkodjanak bármihez, [...] azzal a céllal, hogy az ökológiai fenntarthatóságot megteremtsék.”²⁶

A jog tehát nem feltétlenül alkalmas eszköz a fenntarthatóság vagy bármely hasonlóan forrásban lévő megközelítés kezelésére, lévén a szabályozandó, ellenőrizendő terület részben kevésbé egységes, részben pedig annak betudhatóan, hogy a jog módszerei nem igazán felelnek meg a mozgó célok, rugalmas területek kezelésére (gondoljunk csupán a jogbiztonság kérdésére, a mérlegelési lehetőségek korlátaira, a fogalmi pontatlanság által előidézhető bonyodalmakra, hogy csak néhány gyakorlati példát említek, amelyek ellenhatást jelentenek).

A fenntartható fejlődés jogi mivoltának nehézségeit világos megfogalmazásban láthatjuk alább²⁷: „A fenntarthatóság az elképzelésekről szól, a jog pedig arról, amit alkalmazunk. A jog arról szól, miként oldjuk meg sajátos vitáinkat bizonyos körülmények között. [...] Alapvető kérdés, hogy a jog olyan eszköz, amit arra alkalmazunk, hogy megteremtsük azokat a feltételeket, amelyeket magunk választunk az általunk jónak tartott jövőről.” Valóban, a fenntartható fejlődés jogáról szóló nézetek lényege, hogy mennyiben és milyen módon, milyen eszközökkel tehetjük jogilag kezelhetővé a kérdést, illetve különösen arról, vajon ilyenén kívánjuk-e tenni egyáltalában.

Márpedig a megfelelő jogi fogalmazás alapvető jelentőségű, amire utal a hazai kodifikációt kárhóztató megállapítás is: „Hiányzik ugyanis az egységes koncepció, a koherencia, a rendszerszerűség, a harmónia, az egységes fogalmi rendszer...”²⁸ Ez pedig arra utal, hogy nem a fogalmak mennyisége, hanem azok értelmezhetősége, hasznossága lesz a vízvonalzó. Általános érvényűnek tekinthetjük a környezeti hatásvizsgálattal összefüggő eset²⁹ figyelmeztetését, amely azért érdemel külön is figyelmet, mert egyértelmű és világos követelményt támaszt a nemzeti jogokkal szemben: „43. A közösségi jog egységes alkalmazása, valamint az egyenlőség elve megkövetelik, hogy a közösségi jog rendelkezéseinek feltételeit, amelyek nem utalnak közvetlenül a nemzeti jogokra, mint amelyek meghatározzák azok jelentését és hatályát, autonóm és egységes értelmezéssel alkalmazzák az egész Közösségen belül, és ez az értelmezés vegye figyelembe a rendelkezések tartalmát és célját (C-327/82 *Ekro* kontra *Produktschap voor Vee en Vlees* [1984] ECR 107, 11. bekezdés).” Kedvenc mondatom szerint: „Mindenesetre a terminológiai pontosság nem csupán a jogi közösség számára fontos, hanem nélkülözhetetlen, mert a Jog a szavak művészete.”³⁰

²⁶ WESTERLUND, Staffan: *Theory for Sustainable in Sustainable, Development in International and National Law*, ed. by BUGGE, Hans Christian and VOIGT, Christina Europa Law Publishing, 2008, 63.

²⁷ LONG, Jerrold A.: *Realizing the abstraction: using today's law to reach tomorrow's sustainability*, Idaho Law Review 2010, vol. 46, 348.

²⁸ FODOR László: *A hatékonyság kérdése és a végrehajtási deficit jelensége a környezetvédelmi szabályozásban*, in: A környezetvédelmi jog és igazgatás hatékonyságának aktuális kérdései, Debreceni Konferenciák III, kiadja a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2005, 38.

²⁹ C-287/98. sz. ügy, előzetes döntéshozatali eljárás, amit a Tribunal d'Arrondissement de Luxembourg terjesztett elő a Luxemburgi Nagyhercegség és Berthe Linster, Aloyse Linster, Yvonne Linster közötti jogvitában, 2000. szeptember 19.

³⁰ MORENO, Angel-Manuel: *EC Environmental Law and National Administrative Law; A Reciprocal Influence with Problematic Implications*, in *Recht un Um-Welt (Essays in Honour of Prof. Dr. Gerd Winter)* ed. by Ludwig KRÄMER, Europa Law Publishing, Groningen, 2003, 334.

Kérdéses természetesen, mennyiben lehet ilyen vagy legalábbis ehhez közelítő pontossággal fogalmazni a fenntartható fejlődés kapcsán? *A feladat a jog számára is megfogalmazható:* „Amint elvonatkoztatunk az egyének természetes jogaitól, azt találjuk, hogy a jog saját preferenciáinkat tükrözi egy meghatározott időben. Azért alkotjuk a jogot, hogy meghatározott gazdasági feltételeket érjünk el vele, kezeljük a kockázatokat, kialakítsunk esztétikai szempontokat, megőrizzünk vagy helyreállítsunk természeti erőforrásokat, amelyeknek nincs saját joguk. [...] ezeknek a jogállam biztosít jogokat.” Akkor lehet-e és milyen értelemben jogot alkotni a fenntarthatósággal kapcsolatban, amikor tehát a jogállamnak kellene fellépni a megfelelő jogrendszer, fogalmak, de különösen a garanciák kimunkálása ügyében?

Érdeemes tehát arra gondolni, hogy *egy ilyen koncepció jogi megfogalmazása milyen nehézségekbe ütközhet*, mennyire tér el vagy mennyiben nem a jog általános irányultságától: „Elsősorban, a fenntarthatóság közösségekről és közösségi jogokról szól, miközben a jog egyénekre és egyéni jogokra fókuszál. Másodsorban, a fenntarthatóság előnyöket próbál kovácsolni, míg a jog a kár megelőzésére és kezelésére gondol. Harmadsorban, a fenntarthatóság kívánságot fejez ki, a jog operacionális. Végezetül a fenntarthatóság olyan világban működik, amelyet a közösség választásai, döntései hoztak létre, a jog a megalkotott keretek között működik.”³¹ Léteznek tehát *ellentétes vagy ellentmondásos szempontok*, amelyek rendkívül megnehezíthetik az amúgy is határozatlan jogi fogalomként hivatkozható fenntartható fejlődés 'lefordítását', valamilyen jogi nyelvre, mert erről szólna a fenntartható fejlődés joga.

Folytatva a különböző nézetek értelmezését, újra és újra visszatérő motívum, *miként értelmezhető mindennek jogi mivolta:* „Nehéz manapság a fenntartható fejlődést mint kötelező nemzetközi jogi elvet tekinteni hagyományos értelemben. [...] Sokkal inkább mondhatjuk, hogy a fenntartható fejlődés a nemzetközi jogban két egymást kiegészítő megközelítés kombinációja. Először, úgy tekinthetjük, mint a nemzetközi jog kialakulóban lévő önálló területét... a nemzetközi jogi elvek és egyezmények olyan testét, amely megcélozza a gazdasági jog, nemzetközi környezetjog, nemzetközi szociális jog közötti összefüggéseket, olyan fejlődést irányozva elő, amely tartós. Eljárási és tartalmi normák és eszközök, amelyek segítik e területek egyensúlyát és kibékítését, így alkotva a nemzetközi jog ezen területét és szerepet kapva a megvalósításban. Másodsorban, a fenntartható fejlődés elképzelhető, mint egy, a többiekhez képest másféle szabályozás a saját jogán, olyan, amely elősegíti és elvárja a konfliktusban álló, a környezetvédelemre, társadalmi igazságosságra és gazdasági növekedésre vonatkozó jogszabályok egyensúlyát és kibékítését.”³²

Mindez számomra azt mutatja, hogy egyre inkább *bonyolódik az a potenciális szabályozási terület*, amelyben mozogni próbálunk, *határai elmosódnak*, ha pedig megpróbáljuk a lényegét megragadni, akkor ennek egyik lehetősége a környezetjogi szabályozás lehet. Az EK Bizottsága által 2000-ben megbízott görög jogi szakértő,

³¹ LONG: i. m., 352–353.

³² CORDONNIER SEGGER, Marie-Claire and KHAFLAN, Ashfaq: *Sustainable Development Law – Principles, practices and prospects*, Oxford Univ. Press, 2004, 46–47.

akinek feladata volt, hogy a fenntartható fejlődés jogi kérdéseit kidolgozza,³³ is a környezetvédelem kérdéseiből indul ki, azokat járja valójában körül, miközben alapvető következtetése szerint: „*A fenntartható fejlődés szabályai nem léteznek, azokat ki kell alakítani.* A társadalom tagjainak fenntartható magatartása sem adott, hanem azt meg kell teremteni.”³⁴

A *Nemzetközi Jogi Társaság Újdelhi Nyilatkozata*³⁵ is az erőforrások megfelelő használatáról szól elsősorban és az ökológiáról. A Nyilatkozat 2012-ben teljes megerősítést nyert ugyanazon fórum által.³⁶ Mindkét Nyilatkozat kiindulási pontnak úgy tekint a fenntartható fejlődésre, mint az emberiséget közösen foglalkoztató kérdések egyikére, amelyet integrálni kell más politikai területek rendszerébe, ezen belül is kiemelt figyelmet fordítva az emberi jogokra, amelyet a fenntartható fejlődés megvalósítása központi elemének tekint. A Társaság emellett kiadott egy *jogérvényesítéssel kapcsolatos iránymutatást is Szófiában*,³⁷ amely kifejezetten az elvek igazságszolgáltatáson keresztül történő érvényesítését tűzi ki célul, tehát valójában a mindennapi jogalkalmazás felé próbál lépéseket tenni.

Ha a következőkben a fenntarthatóság/fenntartható fejlődés jogáról szóló számos irodalmi forrást a továbbiakban is oldalakon keresztül citálnám, akkor sem igazán jutnánk közelebb a kérdés megoldásához, hiszen már az eddigiekből is érzékelhető, hogy *többféle – és lényegesen eltérő – válasz adható arra a kérdésre, mennyire és milyen értelemben tekinthető mindez jogi követelménynek.* Nem is vindikálom magamnak azt a jogot, hogy erre a kérdésre én adjam meg az egyedül üdvözítő választ, de véleményem az eddigiekre támaszkodva nem nehéz kialakítani.

3. A fenntartható fejlődés jogának jellemzői és tartalma

Amikor megpróbáljuk a fenntarthatóság jogi kereteit kimunkálni – és ebben tehát különösen támaszkodunk a környezetvédelem szabályaira mint kiindulási pontra és a növekedéshez való jog mellett a másik meglévő, ugyanakkor a növekedéshez való joghoz képest sokkal jobban megfogható szabályozási területre –, el kell fogadnunk a figyelmeztetést is: „*A fenntartható fejlődés sokkal több, mint a »környezet«.* Számos jelentős és egymással összefüggő kihívást jelent; meg kell őrizni az ökológia életfenntartó rendszereit; hosszú távon össze kell hangolni az ökológiai, társadalmi és gazdasági célokat; a természetes rendszerekbe való beavatkozás kapcsán elővigyá-

³³ DECLERIS, Michael: *The Law of Sustainable Development*, Report to the Commission by Michael Decleris, 2000, <http://www.woodlandleague.org/documents/sustainability/sustlaw.pdf> (2013. 03. 03.)

³⁴ DECLERIS: i. m., 42.

³⁵ ILA *New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development*, 2 April 2002., in *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 2*: 211–216, 2002., Kluwer Academic Publishers. <http://cisdl.org/tribunals/pdf/NewDelhiDeclaration.pdf>, 2013. 03. 03.

³⁶ Resolution No. 7/2012, Committee on International Law on Sustainable Development, The 75th Conference of the International Law Association held in Sofia, Bulgaria, 26 to 30 August 2012. [http://www.ila-hq.org/download.docid/69558942-B224-4755-9AE249CDEB1278D0](http://www.ila-hq.org/download/docid/69558942-B224-4755-9AE249CDEB1278D0) (2013. 03. 03.)

³⁷ 2012 SOFIA *Guiding Statements on the Judicial Elaboration of the 2002 New Delhi Declaration of Principles of International Law Relating to Sustainable Development*, a Resolution No. 7/2012 mellékleteként, Lásd uo. mint fent.

zatossági szempontokat kell kialakítani; a politika és management számára részvételi modelleket kell kialakítani; és újszerű politikai eszközöket kell alkalmazni.”³⁸ A fenntartható fejlődés több tehát, mint a környezet, de ez a terület már viszonylag kiépült, jobban értelmezhető, illetve a fenti idézetből is látható, hogy *mindenképpen a környezet kell legyen a középpontban*.

Az *európai környezetjogi irodalomban* is igyekeznek közelebb kerülni a koncepció megértéséhez³⁹: „Lévén inkább a politikai cselekvés irányvonala mintsem normatív jogi koncepció, a fenntartható fejlődés koncepcióját nem szabad alábecsülni. [...] Az elv megjelenésén sokat javított Amszterdam, nevezetesen a szerződéses szövegen, annak alkotmányos helyén – különösen a védelem magas szintjével összekapcsolva –, illetve harmadikként az integráció elve jogi státusza révén...” Ez az értékelés sem a tartalmat kívánja megközelíteni, hanem a feltételeket, körülményeket értékeli, és ebből igyekszik arra következtetni, hogy most közelebb kerültünk a fenntarthatósághoz, avagy sem.

A fenntarthatóság és/vagy fenntartható fejlődés jogi tartalma önmagában ezért aligha definiálható, legfőljebb megközelíthető, akár korláatosan is. Ez pedig egyet jelent azzal, hogy sokkal inkább cél, irányvonal, elvi szempont, amire „*törekedni kell*”,⁴⁰ mintsem jogi követelmény. Természetesen lehet jogi következménye, még ha inkább a politikán keresztül érvényesül is ez – hiszen ha az a követelmény, hogy törekedni kell valamire, akkor ennek nem teljesítése akár jogkövetkezményekkel is járhat –, tehát akkor lehet szó bármilyen következményről, ha a politikának szándékában van valamit számon kérni. Jobbára azonban nincs ilyen szándék, mert *a megfogalmazás ködössége elfedi a jog esetleges tisztábban érvényesíthető kötelezettségeit*. Ha van is tehát jogi követelmény, az túlzottan általános szinten jelenik meg, tényleges érvényesülésre csak áttételesen számíthat, valamilyen közvetlenebb, megfoghatóbb célrendszer közbejöttével.

Amennyiben tehát általános, átfogó, immanens jogi tartalmat szeretnénk a fenntartható fejlődésnek tulajdonítani, akkor valószínűleg jobban járunk, ha nincs ilyen igényünk. A *kérdéskör összetettsége* – fejlődés, szegénység, szociális biztonság, egészségügy, öslakosok, környezet, erőforrás, víz stb. – *nem teszi lehetővé, hogy konzisztens rendszert állítsunk fel*. „A fenntartható fejlődés nem statikus koncepció... változik az idővel (ratione temporis). Tartalma változik az érintettek szerint (ratione personae). Ugyancsak változik tárgyában (ratione materiae).”⁴¹ Ehhez még magunk bizonyossággal hozzátehetjük a színhely, terület eltérését (ratione territorii), a fejleszt-

³⁸ CONNOR, Robin and DOVERS, Stephen: *Institutional Change for Sustainable Development*, Edward Elgar Publishing, 2004, 203.

³⁹ JANS, Jan H.–VEDDER, Hans H. B.: *European Environmental Law, After Lisbon*, 4th Edition, Europa Law Publishing, 2012, 8–9.

⁴⁰ Lásd. pl. 74/2000. (V. 31.) Korm.-rendelet a Duna védelmére és fenntartható használatára irányuló együttműködésről szóló, 1994. június 29-én, Szófiában létrehozott Egyezmény kihirdetéséről, Preambulum: „törekedve a Duna vize és a vízgyűjtőjén található vizek megóvására és állapotának tartós javítására különösen határvízi összefügésben, továbbá a fenntartható vízgazdálkodásra, megfelelően tekintetbe véve a parti országoknak a víz használata terén megnyilvánuló érdekeit, hozzájárulva ugyanakkor a Fekete-tenger vízi környezetének védelméhez...”

⁴¹ BARRAL: i. m., 382.

tési szint szerinti eltérést. Konstans tartalmi, terjedelmi változásról van tehát szó, ami valójában a fogalom differentia specificája – ha egyáltalában ilyet lehetne mondani.

Mindennek előrebocsátása után a fenntartható fejlődés jogi keretein belüli elvek, eszközök, intézmények különböző csoportosítása a következő tisztázásra váró kérdés. Mielőtt ebben továbbhaladnánk, még egy fontos gondolatsorra ki kell térni, a már idézett Bosselmann-t híva segítségül, mégpedig a *fenntarthatóság-fenntartható fejlődés* fogalmi pár értelmezésében, illetve mindenek a környezetre, ökológiára való kivetítésében⁴²:

„A fenntartható fejlődés koncepciója, mind jelentésében, mind jogi állapotában a fenntarthatóságnak köszönhető... Ez a jellemzés három fontos következtetést jelent a fenntarthatósági vitában. Először is meg kell különböztetni a fenntarthatóságot a fenntartható fejlődéstől. Mindkét fogalmat felcserélhetően használják, de meg kellene őket különböztetni. A második megjegyzés, hogy a fenntartható fejlődés fogalma a fenntarthatóságra vonatkozó fejlődést jelenti, mivel a fejlődés a fenntarthatóságra épül. [...] A harmadik megközelítés szerint a fenntarthatóság jelenti a legalapvetőbb környezeti elvet, noha még ezt teljesen el kellene fogadnia a jognak és a kormányzásnak. [...] a fejlődés akkor fenntartható, ha segít megőrizni és fenntartani az ökológiai rendszerek további működését; és fenntarthatatlan, ha másként tesz.”

A vizsgálódás központi kérdése ugyan továbbra is a környezetvédelem körül mozog, noha a fenntartható fejlődés messze nem csak ezt jelenti. Mindenesetre első kérdés, melyek a fenntartható fejlődés jogának legfontosabb összetevői. Kiindulásunk a legegyszerűbbtől indulva halad az egyre összetettebb megközelítések felé. Ebben a tekintetben számomra kedves, mert egyszerű és világos Virginie Barral „képlete”,⁴³ amelyen belül a nemzedékek közötti méltányossághoz a környezetvédelmet, a nemzedékeken belüli méltányossághoz a fejlődésre vonatkozó szabályozást helyettesíti be a szerző:

fenntartható fejlődés = (nemzedékek közötti méltányosság + nemzedéken belüli méltányosság) x integráció.

Másik, alapjaiban hasonló nézet szerint⁴⁴: „A fenntartható fejlődés négy elemét azonosítja az irodalom: környezeti integráció, generációk közötti méltányosság, generáción belüli méltányosság és fenntartható használat.” Az első három tehát valójában azonos az előző „képlettel”, a negyedik azonban inkább tautológiának tűnik, tehát mondhatjuk, hogy a megközelítés azonos. Ez a két megközelítés tehát visszafogott, amennyiben csak a jelentősebb tartalmi összetevőket igyekszik megragadni.

A fenntarthatósági jogra vonatkozóan már hivatkozott szerzők (Cordonier Segger és Khaflan) munkájukban⁴⁵ külön fejezetben vizsgálják a *nemzetközi jogi dokumen-*

⁴² BOSSELMANN: i. m., 53.

⁴³ BARRAL: i. m., 380.

⁴⁴ DURÁN, Gracia Marin and MORGERA, Elisa: Environmental Integration in the EU's External Relations, Hart Publishing, 2012, 41–41.

⁴⁵ CORDONIER SEGGER and KHAFLAN: i. m., 103–166.

tumokban megjelenő következő elvek érvényesülését, felsorolva és bemutatva az elveket, illetve esetenként azok részkérdéseit:

- az integráció elve, valamint a társadalmi, gazdasági és környezeti célok összefüggésének elve;
- az állam kötelezettsége, hogy a természeti erőforrásokat fenntarthatóan használja, és ez egyben a szuverenitás korlátozását is jelenti;
- az emberiség közös örökségének elve;
- a méltányosság érvényesülése és a szegénység leküzdése;
- a közös, de megkülönböztetett felelősség elve;
- az elővigyázatosság elve;
- a társadalmi részvétel, ezen belül az információhoz és az igazságszolgáltatáshoz való jog;
- a jó kormányzás elve.

Ez a megközelítés mondható egy olyan köztes állapotnak, amelyben a legfontosabbnak tartott elemek megjelennek, anélkül hogy minden lehetséges összefüggést megpróbálnának feltárni a szerzők. Az alábbi példa már sokkal kevésbé visszafogott.

Az UNCED-et (riói csúcs, 1992) követően egyre több fórumon elemezték és elemzik mind a mai napig magát a fenntarthatóságot, a fenntartható fejlődést, illetve ezen belül annak jogi kereteit, hol szélesebbre, hol szűkebbre vonva a kört, hol szélesebben, hol szűkebben értelmezve a fogalmat és különösen annak következményeit. Egyike ezen dokumentumoknak, nem sokkal Rio után, éppen a *fenntarthatóság nemzetközi jogi következményeivel* foglalkozott – ez az *ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottság égisze alatt készült szakértői jelentés*,⁴⁶ amely a téma nemzetközi jogi elveit volt hivatva összesíteni 1995-ben. A jelentés törekszik az univerzalitásra és a – manapság szívesen hangoztatott – holisztikus szemléletre, kellően megalapozva ezzel mindazt a mondandót, amit a fenntarthatóság jogi szempontjait illetően szeretnénk összegezni. Mindennek megfelelően kellően – néha kissé számomra túlzottan is – átfogó és részletes, esetenként számos kapcsolódó példát is felhozva. Ennek mondandóját alább csak összegzésként mutatom be, lévén az egész dokumentum túl szerteágazó – ezen rendszer

- egyes elemei valóban erőteljesebb, közvetlen összefüggést mutatnak a fenntartható fejlődés sajátos jogi elveivel, illetve intézményeivel,⁴⁷ különösen a környezetvédelemmel;

⁴⁶ EXPERT GROUP, 1995: Report of the Expert Group Meeting on Identification of Principles of International Law for Sustainable Development, Geneva, Switzerland, 26–28 September 1995, Prepared by the Division for Sustainable Development for the Commission on Sustainable Development Fourth Session 18 April 3 May 1996, New York (<http://www.un.org/documents/ecosoc/cn17/1996/background/ecn171996-bp3.htm>), 2013. 03. 04.

⁴⁷ Idesorolhatóak: megelőzés, elővigyázatosság, ehhez kapcsolódva az integráció, az egészséges környezet-hoz való jog, amely kiegészül a méltányosság elvével (generációk közötti méltányosság), az emberiséget közösen foglalkoztató kérdések értelmezése, valamint az emberiség közös öröksége, a társadalmi részvétel, a környezeti hatásvizsgálat, előzetes tájékoztatáson alapuló beleegyezés).

- más elemei legalábbis közvetett módon összekapcsolhatók a fenntarthatósággal, még ha annál általánosabb megközelítést is jelentenek,⁴⁸ és a fejlődés gondolata köré csoportosíthatók;
- harmadrészt fellelhetünk a listában olyan elemeket, amelyek vizsgálódásunk szempontjából elég kevésbé mutatnak ki bármilyen sajátosságot, tehát amelyek jobbra „töltelékként” szolgálnak, mintegy annak igazolására, hogy a fenntartható fejlődés milyen széles körben kapcsolódik össze más területekkel;⁴⁹
- végül következik a fenti kategóriákba sehová igazán be nem sorolható, mégis külön helyet érdemlő szegénység felszámolása kérdése, amely része a fenntartható fejlődésnek, a már említett generáción belüli méltányosságként.

Ennél sokkal visszafogottabb volt, úgy terjedelmében, de elsősorban tartalmában az ILA Újdelhi elveinek sora.⁵⁰ A Nyilatkozat elvei röviden:

1. Az államok kötelezettsége a természeti erőforrások fenntartható használatára vonatkozóan, amely magában foglalja az erőforrások feletti jogokat, illetve ugyancsak a nemzeti joghatóságon kívüli károkozás tilalmát.
2. A méltányosság elve – ebben a generációk közötti és a jövő generációra vonatkozó méltányosság elve egyaránt benne foglaltatik.
3. A közös, de megkülönböztetett felelősség elve, amely nemcsak az államokra, hanem minden más résztvevőre, így a nem kormányzati szervekre, általában a társadalomra és a vállalatokra egyképpen követelmény.
4. Az elővigyázatosság elve, amely az emberi egészségre, a természeti erőforrásokra és ökoszisztémákra vonatkozik.
5. A társadalmi részvétel, illetve az információhoz és igazságszolgáltatáshoz való hozzájárulás, amelynek egyik lényegi kérdése az emberi jogok védelme.
6. A jó kormányzás elve (ez a pont inkább a fejlődő országok számára üzenet – pl. korrupció, jogállam stb. –, igazolva némileg azt a feltételezést, hogy a fenntartható fejlődés számos esetben a „nyugati” gondolkodás közvetítője).
7. Az integráció és az összefüggések elve, különös tekintettel az emberi jogokra, valamint a társadalmi, gazdasági és környezeti célokra.

Az ehhez kapcsolt iránymutatás⁵¹ a *fenntartható fejlődés elvének legfontosabb elemeiként* megismétli és részletezi a fentieket.

Vizsgálhatjuk a *fenntarthatósággal kapcsolatos jogi követelményeket alkotmányjogi szemmel*, ez esetben egy kicsit más megközelítésben, de sok tekintetben hasonló következtetésekre juthatunk, hiszen a következő idézet sem a tartalmat, hanem az eljárást és az érvényesítés kereteinek kijelölését szorgalmazza: „A legtágabb

⁴⁸ Itt említhető: a fejlődéshez való jog, a természeti erőforrások feletti szuverenitás, illetve az a felelősség, hogy ne okozzunk kárt más állam környezetében vagy azon környezetben, amely nem áll egyetlen állam joghatósága alatt sem, ami nagyjában-egészében együtt értelmezendő, a természeti erőforrások fenntartható használata, a határon átnyúló természeti erőforrások méltányos és ésszerű használata, a közös, de megkülönböztetett felelősség, illetve a fejlődő országok sajátos kezelése.

⁴⁹ Ezek: az együttműködés a határokon túl, a szomszédos és várhatóan érintett országok tájékoztatása és a velük való konzultáció, a vitarendezés békés útjai, a nemzetközi felelősségvállalás nemzeti szintű végrehajtása, a nemzetközi kötelezettségvállalások teljesítésének ellenőrzése.

⁵⁰ Resolution.

⁵¹ 2012, SOFIA.

értelemben vett fenntarthatóság tehát a fejlődésnek olyan formáját jelenti, amely kiemelt figyelmet fordít a negatív következmények elkerülésére, tudatos és hosszú távú gondolkodásmódra, valamint az emberek életminőségére gyakorolt pozitív hatásra. Amikor tehát a fenntarthatóság és a jogállamiság – mint értéktényezők – összekapcsolásáról van szó, nagy valószínűség szerint legalább három alapkövetelményből kell kiindulni:

- a döntéshozatalban való hatékony állampolgári részvétel biztosítása (demokrácia),
- a rendszerek alkalmazkodóképessége és rugalmassága, valamint
- a stabilitás és kiszámíthatóság követelménye.⁵²

A kép további színesítése érdekében kitérhetünk még az esetleges bírói gyakorlatra, amelyhez ismét a *Bős–Nagymaros ítélethez fűzött különvélemény* szolgál legjobb kiindulópontként:⁵³ „Az *elv alkotórészei* a nemzetközi jog jól ismert területeiről származnak: emberi jogok, állami felelősség, környezetvédelmi jog, gazdasági és ipari jog, méltányosság, területi szuverenitás, jogokkal való visszaélés, jó szomszédság, hogy csak néhányat említsünk.” Ezeket még a nemzeti jogok évezredes történetének alapintézményeivel is kiegészíthetjük Weeramantry szerint: „A már hivatkozott rendszerekből meríthető elvek között található olyan jelentős elvek, mint a föld erőforrásai feletti gondnokság elve, a nemzedékek közötti jogok elve, valamint az az elv, hogy fejlesztésnek és környezetmegőrzésnek együtt kell járni. A földet mint saját étellel rendelkező és a társadalom jólétéhez szervesen kapcsolódó dolgot kell tisztelni. Emberi használata során mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a föld képes legyen regenerálni magát. Mivel a flórának és faunának megvan a helye az ökológiai rendszerben, határozott védelmet kell, hogy élvezzenek. A társadalom minden tagjának feladata a környezet integritásának és tisztaságának megőrzése.”

Legalább ennyire népszerű, az ún. Iron Rhine eset, az Állandó Választottbíróság leszögezte:⁵⁴ „[...] A feltörekvő elvek, akármilyen is legyen azok mostani státusza, utalnak a megőrzésre, managementre, a megelőzés és fenntartható fejlődés fogalmára, és a jövő generációk védelmére. [...]”

A *környezetjog és a fejlődés joga* nem mint alternatívák állnak előttünk, hanem mint *egymást kölcsönösen erősítő, integráns koncepciók*, amelyek azt követelik meg, hogy amikor a fejlesztés jelentős környezeti kárt okozhat, érvényesül a megelőzés, vagy legalábbis a károk csökkentésének kötelezettsége. Ez a kötelezettség a nemzetközi jog alapelvévé vált. A döntés ugyancsak felhívja a figyelmet a fenntartható fejlődés elvére, figyelemmel a Gabčíkovo–Nagymaros ítéletre.

A kép, amit a jogirodalom és a nemzetközi dokumentumok rajzolnak ki, mindenestre sok tekintetben hasonlít, abban is, hogy vannak a környezetvédelemhez közvetlenebbül kapcsolódó, illetve léteznek a fejlődéshez közvetlenebbül kapcsolódó elemek, tehát a „képlet” egyszerűsített rendszere alkalmazható. Az is világosan érzékelhető, mi minden fér bele a fenntartható fejlődés rendszerébe, vagy legalábbis

⁵² PETRÉTEI József: *Fenntartható jogállam*, in: Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam, Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, 2005, 13.

⁵³ WEERAMANTRY: i. m.

⁵⁴ IRON RHINE („Ijzeren Rijn”) Railway Case (*Belg. v. Neth.*) Perm. Ct. Arb. 1, 28–29, 49 (2005), http://www.pca-cpa.org/showpage.asp?pag_id=1155.

mi minden összekapcsolható azzal. Erre nézve számos variációt áttekintettünk és számos forrásra alapoztunk.

Amiért nem könnyű fogást találni az egész fenntartható fejlődési jog témán, az a *jellemzők sokfélesége, szerteágazó mivolta*. Ennek illusztrálására idézem fel egy amerikai szerző összegzését, amelyet ő a környezetjogra jellemző problémáknak tekint, de amelyek a fenntarthatóság jogi alapozására még fokozottabb mértékben igaznak tűnő jellemzők: „Az ökológiai erőket és folyamatokat, illetve a társadalmi erőket és folyamatokat *nyolc sajátosság* jellemzi, a komplex környezeti problémák kapcsán:

1. *Multiplicitás*: a viszonyok sokasága;
2. *Diverzitás*: a viszonyok sokfélesége;
3. *Kölcsönös hatások*: a viszonyok kölcsönös függése;
4. *Komplexitás*: az összefonódó viszonyok bonyolultsága;
5. *Többszintűség*: a viszonyok beágyazódottsága;
6. *Dinamizmus*: a viszonyok változó természete;
7. *Nemlinearitás*: a viszonyok folyamatosságának hiánya és ennek hatásai; és
8. *Bizonytalanság*: a viszonyokkal kapcsolatos hiányos megértés és információ.

Ezek a sajátosságok jellemzik a komplex ökológiai rendszereket, társadalmi rendszereket, az ökológiai és társadalmi rendszerek kapcsolatát, amely megtöbbszörözi minden rendszer komplexitását.⁵⁵

A jogi válaszok tehát rendkívül sokrétűek lehetnek, attól is függően, vajon milyen tartalmat adunk a fenntarthatóságnak és/vagy fenntartható fejlődésnek, hogy általános jogi vonatkozásait, nemzetközi vonatkozásait, környezeti vagy fejlődési vonulatait emeljük-e ki, elfogadjuk-e pl. a szegénység felszámolásához kapcsolódó érveket, avagy elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint: „Világosan és egyértelműen ki kell mondani tehát, hogy nincs értelme a környezetszennyezés problémáját általában összekapcsolni a jövedelemmegoszlás és a szegénység kérdéseivel.”⁵⁶

4. Konklúziók

Ha tehát mindezekből a jogintézményekből, jogi eszközökből, netán alapvetelményekből válogatni és rendszerezni próbálunk, a leghelyesebbnek az tűnik, ha azokat az elemeket emeljük ki a hivatkozott variációkból, amelyek a *fenntarthatóság számára közvetlenül értelmezhetők*, arra jellemzőek (tehát pl. a vitarendezés békés útjainak eszközcsomagja vitán felül állóan nélkülözhetetlen, de nem mutat kifejezett sajátosságokat, minden nemzetközi kapcsolatrendszerben alkalmazandó), de ugyanakkor nem is kifejezetten, elsősorban nemzetközi jogi vonatkozásúak (mint az erőforrások feletti szuverenitás és egyben felelősség, vagy a közös, de megkülönböztetett felelősség). Azokra kell tehát koncentrálni, amely elemek vagy a fenntartható

⁵⁵ ARNOLD, Craig Anthony (Tony): *Fourth-Generation Environmental Law. Integrationist and Multimodal*, William & Mary Environmental Law and Policy Review, vol. 35, 2011, 798.

⁵⁶ BARTUS Gábor: *Lehetséges-e konzervatív környezetpolitika?*, Közj és Kapitalizmus Intézet Műhelytanulmány, No. 2., 2008. február 28., 6. http://kozjoeskapitalizmus.hu/files/MT02.Bartus_Vane_konzervativ_kornyezetpolitika.pdf.

fejlődéssel kerültek a rendszerbe, vagy pedig a fenntartható fejlődéshez mindenképpen nélkülözhetetlenek.

Melyek azok az elemek, amelyek a legminimalistább fenntartható fejlődésre irányuló rendszerben is megtalálhatók, és így a *legbensőbb lényeghez tartozhatnak?*

- *A jövő generációk védelme* vagy más néven a generációk közötti méltányosság, amelynek azonban az eddigi tapasztalatok szerint nem lévén saját rendszere, így kiegészíthetjük az emberi jogokkal, vagy másképpen szólva, lefordíthatjuk az emberi jogok nyelvére, ezen belül is különösen a *környezethez való jog* értelmezésével összefüggésbe hozva – lévén több vonatkozó dokumentumban amúgy is éppen ilyen összefüggésben megjelenik. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése – azóta világossá vált, hogy hiába – javaslatot tett a környezethez való jog kodifikálására,⁵⁷ amelyet megelőzően az Európa Tanács Környezetvédelmi, Mezőgazdasági, Önkormányzati Bizottsága 2009-ben hosszan tárgyalta a környezethez való jog kérdését, számos megállapítást és javaslatot téve ennek irányában, mégpedig az „*egészséges és élhető*” *környezethez való jog* elismerése érdekében. E javaslatokban szerepel, egyebek között: „9. Tudomással van arról, hogy a társadalom mint egész és minden egyes tagja egészséges és élhető környezetet kell átadjon a jövő generációknak, a generációk közötti szolidaritás szellemében...”
- *A társadalmi részvétel* is ebbe a körbe tartozik, minden – esetenként külön is megjelölt – elemével egyetemben (információs jog, részvételi jog, igazságszolgáltatási jog), magába foglalva a környezeti demokrácia, igazságosság eszméjét, illetve lehetőséget teremtve egyben a generációkon belüli méltányosság érvényesítésére is. Az Aarhusi Egyezmény preambuluma 3. pontja szerint „Az Aarhusi Egyezmény a környezetvédelmi megállapodások új típusa. Összekapcsolja az emberi jogokat és a környezeti jogokat. Elismeri, hogy kötelességünk áll fenn a jövő generációk felé. Megalapozza azt az álláspontot, hogy *fenntartható fejlődés csak minden érintett bevonásával érhető el*. Összeköti a kormányzat elszámolhatóságát a környezetvédelemmel. Az ember és kormányzat közötti viszony lényegébe hatol. Az Egyezmény ezért nem csupán egyike a környezetvédelmi megállapodásoknak; az Egyezmény egyben a kormányzati elszámolhatóság, átláthatóság és felelősség eszköze is.”
- Az *együttműködés*, a kooperatív eszközök kiemelt helyen szerepelnek, akár nemzetközi, akár intézmények vagy érdekcsoportok közötti együttműködésről van szó – és egyben még a társadalmi részvétel számára is lényegi kiegészítésként jelennek meg. Valójában bármely nemzetközi egyezmény felhozható ennek igazolására. Etikai szempontból utal erre László Ervin: „A globális egymásra hatások és kölcsönös függés világában az uralkodó etika nem lehet helyi, regionális vagy etnikai. Az erkölcsi értékrendünk nem lehet pusztán keresztény, se zsidó, se moszlim, sem pedig hindu – minden etikára szükség van, ami az emberek viselkedését irányítja; *planetáris etikának* kell lennie. A hatékony

⁵⁷ Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése, 12003. sz. dokumentum, 2009. szeptember 11., forrás: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc09/EDOC12003.htm> (2012. 09. 24.)

planetáris etikát, a mindenki által erkölcsösnek és kívánatosnak tartott viselkedés formáit szabályokba kell foglalni.”⁵⁸

- Az *integráció* mint ami összefogja vagy intézményesíti a fenntarthatóságot, illetve egyszerűsítettebb értelmezésben kiadja a fenntarthatóság jelenlegi tartalmának jelentős részét. Legegyszerűbben fogalmazza meg ezt a Környezet- és természetvédelmi lexikon,⁵⁹ amikor a fenntartható fejlődésről szól, a fogalmi tisztázást követően kiemeli: „A fenntartható fejlődés elérésének alapvető szükséglete a gazdaság, társadalom és környezet minden ügyének *egy rendszerben történő kezelése*. A fejlődés és a környezet kérdései nem különállóak, együttesen oldhatók meg.” Ugyancsak világos a *Gabčíkovo–Nagyymaros*⁶⁰ ítélet üzenete e tekintetben: „140. Az elmúlt korokban az emberiség, gazdasági és egyéb szempontok miatt, folyamatosan beavatkozott a természetbe. A múltban ezt a környezeti hatásokra való tekintet nélkül tették. [...] *A gazdasági fejlődésnek és a környezetvédelmi érdekeknek egyeztetési igénye megfelelően kifejeződik a fenntartható fejlődés koncepciójában.*”
- Az *elővigyázatosság*, amely értelemszerűen a megelőzést, kockázatelemzést is felöleli, sőt jelentős etikai háttérrel, a magatartásokért való kiterjesztett felelősség gondolatával is összefüggésbe hozható. A Riói Nyilatkozat⁶¹ a Környezetről és a Fejlődésről, 15. *elvében* összegzi az eddig is alkalmazott megoldásokat, és immár globális szintre emeli az elővigyázatosságot: „A környezet védelme érdekében az Államok, lehetőségeiknek megfelelően, széles körben törekedni fognak az elővigyázatosságra. Ahol súlyos vagy visszafordíthatatlan kár fenyeget, a teljes tudományos bizonyosság hiánya nem használható föl indoklásként a környezetromlást megakadályozó, a hatékonysággal járó intézkedések elhalasztására.”
- Mindenképpen idesorolandó a *szubszidiaritás* is, felölve nemcsak a feladatok és kapcsolódó hatáskörök megfelelő és hatékony megosztását, hanem a különböző szervezeti rendszerek – állam és vele együtt önkormányzatok, társadalmi csoportok, gazdasági vállalkozások, egyházak, kisközösségek stb. – bevonását. Az a megállapítás, amit egy neves szerző tesz, nem a szubszidiaritás értelmetlenségét, hanem annak sajátosságait van hivatva kiemelni: „A szubszidiaritás tehát bizonyos mértékig *paradoxon*. Korlátozza az államot, miközben feljogosítja és igazolja. Korlátozza a beavatkozást, de igényli is. Kifejezi az állammal kapcsolatosan a társadalom és az egyén mind negatív, mind pozitív nézőpontját.”⁶² Ugyanezen szerző később így ír: „Nem korlátozható a piacra vagy a gazdasági önérdék maximalizálására; nem jelenti csupán az egyéni önmegvalósítás erősítését a dús és változatos »civil társadalom« révén; nem merül ki a politikai rendszer jogi vagy demokratikus működésében. Mindezeket magában foglalja,

⁵⁸ LÁSZLÓ ERVIN: *Világváltozás*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 88.

⁵⁹ Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001, 344.

⁶⁰ A Nemzetközi Bíróság ítélete, 1997. szeptember 25., Magyarország és Szlovákia jogvitája.

⁶¹ Elfogadta az Egyesült Nemzetek Környezet és Fejlődés Konferenciája, 1992. június 3–14. között Rio de Janeiro, http://www.nfft.hu/dynamic/Rio_Decl_m.pdf (2013. 03. 04.).

⁶² CAROZZA, PAOLO G.: *Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law*, The American Journal of International Law, vol. 97, 2003, 44.

mint a közjó különböző területeit, aminek az összessége jelenti az egyéni emberi felvirágzás szükséges feltételeit. *Úgy is felfogható, mint a különböző társadalmi funkciók elosztásának elve, amelyek együtt teszik ki a közjót.*⁶³

Végezetül még egy kérdésre ki kell térni, amely egyre többször jelenik meg a fenntartható fejlődéssel összefüggésben, és amelyiknek valós tartalmát mintha most keresnénk – ez a *reziliencia*. Ha röviden szeretném összegezni ennek a fogalomnak lényegi elemeit, akkor álljon itt az alábbi idézet⁶⁴: „Reziliencia – A rendszer egészének és részeinek azon képessége, amellyel a veszélyeztető jelenségek hatásait előre látja, elnyeli, azokhoz alkalmazkodik és helyreállítja magát, időben és hatékonyan, miközben megőrzi, helyreállítja vagy javítja saját alaprendszerét és lényegi funkcióit...

A reziliens megközelítés *négy kulcsot ad* az extrém helyzetekkel való együttélésre: először, holisztikus keretet ad a kapcsolódó társadalmi-ökológiai rendszerek kockázattértékeléseinek; másodsor, hangsúlyt ad a kockázatok és zavarások kezelési képességének; harmadszor, segít feltárni a lehetőségeket a bizonytalanra és a jövővő változásokra való felkészüléshez; és negyedszer, azonosítja azokat a tényezőket, amelyek képessé tesznek proaktív válaszok megalkotására.”

A *reziliencia számomra a fenntarthatóság egy megnyilvánulási, megvalósulási formája*, talán a lehetséges legfontosabb is, hiszen célja az, amire eddig nem igazán, illetve csak korlátozottan gondoltunk – a váratlanra való felkészülés művészete vagy tudománya, amelynek eredménye, hogy kezelni lehessen a helyzeteket. Ez különösen igaz az olyan esetekben, mint a klímaváltozás, amelyre nézve egyre többen állítják, hogy megelőzni már nem lehet, megállítani is csak módjával, de ehhez kellene végre a közös elhatározás. Akkor pedig az *alkalmazkodás lehetősége és készsége* marad a járható út. Kitűnően kapcsolódik olyan fenti összetevőkhöz, mint az együttműködés, a társadalmi részvétel vagy a szubszidiaritás.

A jog és igazgatás számára sincsenek megoldhatatlan vagy kezelhetetlen helyzetek, követelmények a rezilienciával kapcsolatosan, mert ha lennének, akkor értelmetlenné, megvalósíthatatlanná válna a rendszer. Számos jogi elvet, eszközt, intézményt sorolhatunk a reziliencia érdekkörébe, annál is inkább, mert a *komplex adaptív rendszer kialakítása komplex intézményrendszert is jelent*. A fentiekre figyelemmel mindezek nem igazán térnek el a fenntarthatóság eszközeitől, illetve inkább azokat kiegészítik, más hangsúlyokat jelenítve meg egyben.

Law of Sustainable development

Sustainability or sustainable development as an objective or as a definitions is wirely used since the 1992 Rio Conference on Sustainable Development. There are

⁶³ CAROZZA: i. m., 45–46.

⁶⁴ O'BRIEN, Karen (Norway), PELLING, Mark (UK), PATWARDHAN, Anand (India): *Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation* Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 8. Toward a Sustainable and Resilient Future, Coordinating Lead Authors: Karen O'Brien (Norway), Mark Pelling (UK), Anand Patwardhan (India): Cambridge University Press, 2012, 563.

many attempts to clarify the content of it, most of them covering inter- and intra-generational equity, integration, the different means and methods of long-term thinking. While it is still a controversial question, it is also difficult or even harder to specify the legal content of such a policy matter. The law of sustainable development shall be able to meet the challenges of clarity, enforceability, thus one should try to be more specific than it is acceptable in the wider political context. Several international documents, conventions, even EU legislation wants to come closer to the problem. If we wish to translate the content into the legal language, then there are some elements of such a legal system, which we would like to underline: inter-generational equity and right to environment, public participation, cooperation, integration, precaution and subsidiarity. There is also a newly emerging element of the legal understanding – imported from ecology –, which needs greater attention today, that is resilience.